
FEJEZETEK OROSZORSZÁG ÉS DÉLKELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

A szovjet (be)gyűjtögető birodalom – Az 1950-es évek jelszava: „Érd utol és hagyd le!”

A Szovjetunió legnagyobb II. világháborús nyeresége az elfoglalt területeken talált nyersanyag és hadiipari technológia és az ottani szakemberek és tudósok voltak. Mindjárt rá is tette a kezét a csehszlovákiai, jáchimovi uránium-lelőhelyre, ugyanakkor a szovjet technikai és menedzser elit elindult felkutatni a hasznos ipari és technológiai létesítményeket nemcsak a szovjet szocialista tábor területén, hanem Kínában is. Ez a birodalmi gyűjtögetés, „guberálás”, amely átlépte a nemzeti határokat, nemzetközi jellegűvé tette az együttműködést, hatással volt a szocialista tábor országaira, a kínai-szovjet kapcsolatokra, sőt magára a hidegháborúra is.

A tanulmány szerzője, *Austin Jersild*, a norfolki, virginiai Old Dominion University történész professzora, az *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845–1917* című könyv szerzője, az utóbbi időben a szovjet szocialista tábor történetével foglalkozik. Úgy látja, a szovjet tábor a nemzetállamok alternatívája volt, s azt hirdette, a cserékkel és a kommunikációval a különféle tagok érdekeit szolgálja (kérdés, ezt a tagországok is így érezték?!). A terület történelme valóban számos nemzet történelme volt, az együttműködés formái átlépték a nemzeti határokat (például a kínai vezetők befolyásolták a szovjeteket az 1956-os magyar események kezelésében), és az elkötelezett internacionalizmus képét mutatták (legalábbis a felszínen, tehetjük hozzá).

A szovjetek általában direkt és nyílt módszerekkel dolgoztak a szocialista tábor területén. A peremen elhelyezkedő államokat oly brutálisan és ragadozó módon kezelték, mintha háborúban állnának velük. Nem zavartatták magukat sem az amerikaiak piacgazdaságra, szabad csere- és információ-áramlásra vonatkozó elvárásai, sem a Bretton Woods-i konferencián (1944) létrehozott aranyalapra helyezett új nemzetközi pénzügyi rendszer. Sztálin és Molotov azt is megakadályozták, hogy Csehszlovákia részese lehessen a Marshall-tervnek. Moszkva korlátlan hozzáférést követelt Oroszország történelmi határvidékeinek nyersanyagforrásaihoz is – bár erről az oroszok ma többnyire nem beszélnek.

A szovjet birodalom elképzelése az volt, hogy a tudás, szakértelem, technológia és ipari szervezeti formák begyűjtése révén képes lesz versenyre kelni az erős Nyugattal. A „birodalom” ez esetben nem a gyarmati idők birodalmát jelenti. A szovjet modell inkább „agresszíven modernizáló állam” volt. Az integráció és együttműködés eszközeivel tudatosan arra törekedett, hogy elhomályosítsa a nemzetállamok határait. Eközben a cári birodalmi elithez hasonló életmódot folytató többenemzetiségű kommunista pártelit a „népek barátságáról”, az összetartozásról beszélt, és azt hangoztatta, hogy a hagyományos orosz kultúra és az európai civilizáció terjesztésével missziót végez. A szovjet tábor gazdasági rendszere, termelékenysége azonban gyenge volt, és a kezdetektől mély szakadék húzódott a „vezető nép” és a többiek között.

A Vörös Hadsereg előretörésével nyilvánvalóvá vált, milyen lesz Moszkva viszonya a későbbi „szocialista táborhoz”. A közép-európaiak hiába próbáltak tiltakozni a bánásmód ellen. Molotov figyelmeztette Edvard Benest, hogy a háború törvénye szerint a győztesnek joga van a vagyon fölött rendelkezni. Csehszlovákiában el is vettek minden volt zsidó vagy német tulajdonú gyárat. Egy magyar küldöttségtől 1946 áprilisában Sztálin azonnal a magyar bauxit-, olaj-, és szén-vagyonról, gyártókapacitásokról kérdezősködött. Tudni akarta, hol van az a vagyon, amit a németek vittek el. A szerző – D Barany Zoltán nyomán – közli, hogy a magyar nehézipari termékek 90 százalékát a Szovjetunióba szállították 1945–46-ban.

A szovjetek hasonlóan szorgoskodtak Keleten is. Azonnal mérnököket, katonákat és civil hivatalnokokat küldtek Mandzsúriába, hogy felkutassák a japánok által otthagyt katonai felszereléseket. Egész gyárat szállítottak el a Szovjetunióba: repülőgépmotort, szintetikus metanolt, gumit, hírközlő eszközöket gyártó és más üzemeket. A tanulmány megadja, milyen óriási számú vagon, teherautó vitte a rakományokat. A szovjetek még a háború után is német–japán–amerikai szövetségtől és támadástól tartottak, ezért 1950-ben szovjet–kínai kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kötöttek, és még előbb, 1947–48-ban a kelet- és közép-európai államokkal is kölcsönös segítségnyújtásban állapodtak meg. Az egyezmények kiterjedtek az információ-áramlás intézményeire (Kominform, Tass, Radiokomet, International Books, VOKS). A gyanús országokban, pl. Csehszlovákiában 1948 februárja előtt durva politikai nyomást gyakoroltak a nem kommunista pártok vezetőire, megszigorították a kapcsolattartást a Nyugattal, akadályozták a civil szervezetek működését. A német lakosság kitelepítése során leszámoltak az ellenséges elemekkel. 1948 tavaszán nagy tisztogatást rendeztek a katonatisztek, az egyház és az egyetemek köreiben. 130 ezer embert vettek fel a nem kívánatos elemek jegyzékébe. A szovjetek a kínaiakkal is megtár-

gyalták, hogyan lehet elűzni, megsemmisíteni a nem kívánatos elemeket a távolkeleti országban.

Sztálin halála után sem változott a menedzserek érdeklődése a határvidékek nyersanyagai iránt, de Hruscsov idején valamit szelődött a rendszer. Visszaadták például Kínának a Port Arthur-i tengeri támaszpontot és raktárkészleteket. Ugyanekkor felértékelődtek a szemükben a közép-európai államok, főként Csehszlovákia és Kelet-Németország, de Magyar- és Lengyelország is, részben nyugati kereskedelmi kapcsolataik, részben saját szakértelmük és fejlett iparuk miatt.

A szovjet minisztériumoknak mindnek volt „külső”, értsd, a szocialista tábor külső térségeivel foglalkozó részlege, amelyeket már nem is hívtak „külföldnek”. A szocialista nyelvi kifejezések megválasztásának (külső a külföldi helyett, pártmunka a diplomácia helyett, stb.) is megvolt a szerepe: elhomályosítani a nemzeti határokat. Az intézmények, a tudományos, technikai bizottságok mind a szocializmusnak ezt a kultúrák fölött átlépő építményét szolgálták. Nyíltan megmondták, hogy a szocialista „proletár internacionalizmus” révén a szocialista tábor külső területeiről hasznos dolgokhoz jut hozzá a szovjet gazdaság. Teoretikusaik Amerikát és a Nyugatot imperialistának bélyegezték, a saját rendszerüket felsőbbrendűnek hirdették. A szintén nagy-szerű „új típusú szovjet emberek” élénken érdeklődtek a nyugati technológiák iránt, pl. az NDK-ban az autóipar, a cseheknél az alumíniumgyártás, a bolgárok-nál az amerikai szerszámgépek voltak fontosak számukra.

A szovjet mérnökök, menedzserek maguk is látták, mennyire elmaradott országuk termelési módszere, gépállománya, és nagyobb szabadságot kezdtek követelni, hogy kiutazhassanak pl. Csehszlovákiába, és könyveket rendelhes-senek Nyugatról. Csehszlovákia különleges helyet foglalt el a hidegháborús felek közti közvetítésben, de az elnyomott kis közép-európai országok is mind elől jártak a szovjet tömb megreformálásában. A XXI. párkongresszuson fel-szólaltak és azt hirdették, „Érjük utol és hagyjuk le!” a versenyben Amerikát. Ebben vezető szerepet is vállaltak. Az amerikaiak valóban figyeltek a csehszlo-vákok, lengyelek, magyarok, románok tudományos eredményeire, meghívták őket a konferenciáikra. A szovjetek kínai kapcsolataik miatt is kihasználták a közép-európaiakat. Sok információt kaptak tőlük a kínai viszonyokról, és ironikus bár, a kínaiak Európától megszerzett tudásához is hozzájuthattak ál-taluk. Egy szovjet táviró mérnök például 9 albumnyi fényképet küldött haza amerikai és német eszközökről, továbbá egy jegyzéket a friss nyugati szakiro-dalomról. 1960-ban 12 találmányt, eszközt köszönhetett a szovjet gazdaság a kínaiaknak. Hasonlóképpen a kínaiak is hangoztatták, hogy gazdaságuk sok hasznát látta a szovjetektől beszerzett tapasztalatoknak.

A kölcsönös előnyökről azonban nem mindenki vélekedett így. Például a faiparban, rönkölésben semmi újat nem tanultak a kínaiaktól, írta egy szovjet erdőmérnök. A mikroszkópok, vetőmagvak, juhtenyésztés, a kerámiaipar, tudományos cserék, kartográfia, időjárás-előrejelzés, halászat, mind hozhatott volna hasznot, azonban nem volt igazán fontos a gyűjtögető szovjet államnak. Tudtak a kínai ásványkincsekről is, de a feltárásuk túl drága lett volna. A kínai szénipari technológiánál az ő nyugati módszereik szintén hatékonyabbak voltak. Mindez feszültséget, és anyagi vitákat gerjesztett a „baráti” kapcsolatban.

A szovjetek számára frusztráló volt, hogy bár 1958-ra nagy telefonhálózatot létesítettek Moszkva-Ulan-Bator, Ulan-Bator-Beijing, Moszkva-Beijing, Varsó-Beijing és Ulan-Bator-Vlagyivosztk között, azt látták, hogy a kínaiak sokkal többre jutottak saját nemzeti elektrokommunikációs rendszerük kiépítésében. Azonnal el is kérték a kínai hírközlési minisztériumtól „a teljes technikai dokumentáció”-t. A szovjet tábor figyelme ezután a sikeres kelet- és közép-európai országok felé fordult. A magyar Tungsram galvanizált fémgyártása igazán jó minőségű platíniumot szolgáltatott. A magyar gépgyártás sok hasznosítható találmánnyal szolgált. Csehszlovákiától gázipari kutatási eredményekhez, a prágai Klement Gottwald Fémipari Gyártól amerikai eredetű, oxigénnyomást biztosító módszerhez jutottak. Prágától autó- és traktor-, film- és cukorgyártást, Budapesttől elektromos számítógépeket, Drezdától anyagvizsgáló eszközöket, Varsótól koks-és széntermelési módszereket vettek át. Az amerikaiaknak is udvaroltak, hogy az ottani technológiának a birtokába juthassanak. Mikoján 1959 januárjában, Hruscsov szeptemberben látogatott el Amerikába. A közeledés ugyanazt a célt szolgálta, mint a szocialista táboron belül a „birodalmi begyűjtés”.

Sztálin halála után a szovjetek élénk érdeklődéssel vetették magukat az ultrahang technológia és a radioaktív izotópok tanulmányozására az USA-ban, az élelmiszer-előállításra Franciaországban, a turbinák tervezésére Olaszországban. Cserében neves amerikai cégek látogattak a Szovjetunióba. A termékek cseréje már nem volt ennyire sikeres, mert a szovjet cikkek gyengébb minőségűek voltak. Ugyanekkor a szovjetek elfordultak Mao Kínájától, ott nem sok tanulni, felhasználni valót találtak. Továbbra is inkább a kelet- és közép-európai országokra figyeltek. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának is ezt a célt kellett szolgálnia, majd a Kína nélkül 1962-ben megalakult Tudományos és Technikai Kutatásokat Koordináló Állandó Bizottság folytatta ezt a munkát. A KGST nyomást gyakorolt az országokra, hogy a szovjet érdekeket szolgálják. Ez azonban nem ment simán. Egy 1960-as fémgyártás témájú konferencián például négy szocialista ország követelte, hogy az ajánlások legyenek kötelezőek a tábor minden országa számára. A lengyelek a ne-

mesfémek feldolgozását saját országukon belül kívánták tartani. A románok manipulálták a kínai-szovjet kapcsolatokat, hogy több lehetőségük legyen az olajuk eladására.

Austin Jersild úgy látja, hogy az 1950-es években a szovjetek erőszakkal felkutatták a határvidékeken a számukra használható ipari technológiát. A szovjet állam mint begyűjtő birodalom egyszerre volt fenyegető és kétségbeesett. A Kínával való szakítást, a tanácsadók váratlan visszahívását 1960 júliusában részben a félelem indokolta, ugyanis a XXII. Pártkongresszuson Szuszlov főideológus kijelentette, Kína fenyegetést jelent a nemzetközi kommunista mozgalomra. A kínai pártdelegáció még koszorút vitt Sztálin sírjára, és sietve elhagyta a kongresszust. Ezzel ellentétes irányban változott a kapcsolat Amerikával, a két „tábor” gazdaságilag közeledni kezdett egymáshoz. A kitáguló, globális csere kilátásával egyidejűleg a szocialista tábor beszűkítette a kulturális lehetőségeket: a „kapitalista” kultúra nem hatolhatott át a határokon, s a helyzet csak rosszabbodott Hruscsov és Brezsnyev idején.

Vajon a szovjet birodalom összeomlása után szakított-e Oroszország az imperialista gyűjtögetéssel? – teszi fel a kérdést a szerző. Reméli, hogy igen, bár azóta egy másik tendencia bontakozott ki. Az új orosz elit – érzéketlenül az orosz társadalom szükségletei iránt – óriási mértékű fogyasztásba kezdett, nagy külföldi beruházásokat indított el, s a privatizáció során hatalmas vagytonokat halmozott fel. Varsóban, Prágában, Budapesten és Szófiában költi el a pénzét. Ezt a mostani helyzetet a tudósok szintén több nemzetre kiterjedő vizsgálattal tudnák feltárni, ugyanis a korábbi kelet- és közép-európai szocialista országokba behatolt kapitalizmus jogi és finansziális rendszere védi és legitimizálja az idemenekült orosz vagytonokat is. Ez annak tragikus következménye, hogy Oroszország képtelen megteremteni a maga sokszínű középosztályát, s megoldani a természeti források ellenőrzését, amely miatt a történelmi Oroszország határvidékein most is aggódnak.

A tanulmány sok fontos adattal, észrevétellel szolgál a szovjet szocialista rendszerről, a Szovjetunióhoz és a szocialista országokhoz és Kínához fűződő kapcsolatról. Zavaró kissé, hogy számtalanszor ismétli a fő mondanivalót, hogy tudniillik a szovjetek felkutatták és begyűjtötték a környező szocialista országok nyersanyagait, szakértelmét. De ez nem von le a cikk tudományos értékéből.

Austin Jersild: The Soviet State as Imperial Scavenger: „Catch Up and Surpass” in the Transnational Socialist Bloc, 1950–1960. (A szovjet állam mint birodalmi gyűjtögető – Az „Érd utol és hagyd le!” jelszó a szocialista táborban 1950–1960.) The American Historical Review, 116. kötet, 2011. február, 109–132.

Fodor Mihályné